

УДК 330.3+316.4

Рингач Н.О.

доктор наук з державного управління,
старший науковий співробітник,
головний науковий співробітник
Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи
Національної академії наук України

Звонар В.П.

кандидат економічних наук, старший науковий співробітник
Інституту демографії та соціальних досліджень імені М.В. Птухи
Національної академії наук України

ТРАНСФОРМАЦІЯ СОЦІАЛЬНОГО КАПІТАЛУ В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬСТВІ ПІД ВПЛИВОМ АНЕКСІЇ КРИМУ ТА ПОДІЙ НА ДОНБАСІ

DEVELOPING SOCIAL CAPITAL IN UKRAINE AFTER CRIMEA ANNEXATION AND THE DONBAS WAR'S OUTBREAK

АНОТАЦІЯ

У статті наведено аргументи на користь інтенсифікації процесів формування соціального капіталу в українському суспільстві після початку драматичних подій на Донбасі та в Криму. Структуровані рівні і напрями відповідних соціальних змін, а також виявлено характер їхнього впливу на гуманітарний розвиток. Обґрунтовано застереження щодо можливого виснаження / перегорання громадської активності і ймовірної втрати нею ролі потенційного рушія глобальних позитивних трансформацій у соціумі.

Ключові слова: соціальний капітал, зв'язки, громада, зміни, криза.

АННОТАЦИЯ

В статье приводятся аргументы на пользу интенсификации процессов формирования социального капитала в украинском обществе после начала драматических событий на Донбассе и в Крыму. Автором структурированы уровни и направления соответствующих социальных изменений, а также выявлен характер их влияния на гуманитарное развитие. Обосновано предостережение о возможном истощении общественной активности и об утрате ею роли потенциального драйвера глобальных позитивных трансформаций в социуме.

Ключевые слова: социальный капитал, связи, община, изменения, кризис.

ANNOTATION

The article makes the case for the benefit of the intensification of the processes of formation of social capital in the Ukrainian society after the start of the dramatic events in the Donbas and Crimea. The relevant social changes are revealed, structured and analyzed according to the nature of their impact on societal development. The paper claims that the government must heed and exploit those changes. The ongoing disregard for them will probably lead to the loss of transformational opportunities and the chances of a large-scale social consolidation might be wasted as it had happened decades before.

Key words: social capital, networks, community, change, crisis.

Постановка проблеми. Як відомо, соціальний капітал – це суспільний ресурс, який базується на спільних цінностях, довірі і взаємній толерантності членів суспільства. Простіше кажучи, це – соціальні зв'язки, що цементують і розвивають суспільство. Так склалося, що соціальний капітал в Україні обмежується переважно контактами у близькому колі спілкування (між родичами чи близькими друзями). Тобто довіра і толерантність до чужинців, малознайомих осіб, як правило, є мінімальними. Проте анек-

сія Криму та драматичні події на Донбасі від початку 2014 р. обумовили якісні зміни соціального капіталу українського суспільства. Нині формується принципово нова система контактів між абсолютно незнайомими людьми – загальногромадянська мережа взаємодопомоги та співчуття, де фактор особистого знайомства не відіграє визначальної ролі. Безумовно, ці трансформації не можуть компенсувати або применшити масштаб соціально-економічної і суспільно-політичної кризи. Проте їх слід розцінювати позитивно, відповідно, прояви цього позитиву потребують всебічного наукового аналізу.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Формування теоретико-методологічних засад наукового аналізу соціального капіталу традиційно пов'язують з іменами таких зарубіжних класиків, як П. Бурд'є, Дж. Коулмен, Р. Патнем. Досягненнями в дослідженні процесів використання соціального капіталу для потреб розвитку українського суспільства відомі такі вітчизняні дослідники, як В.М. Геєць, О.А. Грішнова, А.М. Колот. Необхідність консолідації українського суспільства в контексті викликів подій на Донбасі обґрунтовано Е.М. Лібановою, В.П. Горбуліним. Аналіз різних форм соціального капіталу серед внутрішньо переміщених осіб в Україні – предмет уваги Ю.В. Середи, О.М. Балакіревої, М.М. Матяша. Проблематику соціальної й економічної підтримки й адаптації внутрішньо переміщених осіб у вітчизняних громадах висвітлюють О.В. Позняк, Т.В. Семигіна. Особливості трансформації патріотичних і громадянських почуттів в останні роки у соціумі відстежують вчені-соціологи, зокрема науковці Інституту соціології НАН України.

Попри безпрецедентні виклики сучасної кризи в Україні під впливом останніх подій, намітилися певні позитивні суспільні трансформації. Їх можна розглядати як індикатори нарощування соціального капіталу українського суспільства загалом (не лише для потреб внутрішньо переміщених осіб) і як передумови

зростання цього капіталу у майбутньому. Як видається, вони мають комплексний характер і не вичерпуються посиленням патріотичних настроїв серед населення внаслідок раптової агресії зовнішнього ворога.

Мета статті полягає у виявленні напрямів позитивної трансформації соціального капіталу в українському суспільстві на тлі анексії Криму та подій на Донбасі.

Виклад основного матеріалу дослідження. Якісні зміни соціального капіталу у втягнутій в конфлікт Україні відбуваються на рівні, по-перше, окремих індивідів, по-друге, малих та великих громад, по-третє, країни загалом. Серед таких змін передусім слід вказати на *укріплення соціальних зв'язків поза найближчим оточенням*. У вирішенні особистих проблем люди все частіше покладаються не лише на родичів чи друзів, але й на професійні, релігійні чи територіальні мікро- і макроспільноти, спонтанно сформовані канали волонтерської допомоги. Приклади використання вимушеними переселенцями можливостей нового соціального оточення демонструє журналістський проект «Заново». Проект описує успішні історії людей, яким довелося залишити свої домівки, роботу, звичне коло спілкування і почати нове життя. Герої проекту, сполучаючи підтримку своїх друзів із доброзичливим сприянням раніше незнайомих людей у приймаючих громадах, не тільки освоїлися, але й виявили здатність відкрити власну справу (кав'ярні, міні-кондитерське виробництво, майстерні художнього рукоділля тощо) і перспективу розвитку для себе і своїх родин [1].

Щоосені з 2014 р. у Чернівецькій області в рамках проекту «Будуємо мости, а не стіни» у форматі дитячого табору проходить інтенсивний курс для дітей та молоді, спрямований на побудову діалогу і примирення. У роботі табору беруть участь підлітки – вимушені переселенці з Луганської, Донецької областей та Криму й їх ровесники з інших регіонів. Однією з цілей проекту, організованого Конгресом національних громад України та Київським освітнім центром «Простір толерантності», є створення можливостей для спілкування, спільного навчання і пошуку способів вирішення конфліктних ситуацій. У таборі формується комфортне середовище, в якому молодь вчиться довіряти, відкриватися, краще розуміти свої соціальні потреби [2].

З іншого боку, учасники приймаючих спільнот все охочіше проявляють готовність допомогти чи проявити солідарність. Прикладом солідарності *професійної громади* можна вважати ініціативу Національного медичного університету імені О.О. Богомольця щодо збору коштів для допомоги східноукраїнським медичним університетам, а саме Луганському державному та Донецькому національному ім. М. Горького. Члени науково-педагогічного колективу київського медичного ВНЗ перерахували близько 150 тис. грн. на потреби колег з Донбасу [3]. Інший приклад демонструє правозахисна та

просвітницька організація «Альменда», що опікується розвитком громадянської освіти в Україні. Активісти спільноти організували громадські довоккола проблеми бюрократичних обмежень вступу до українських ВНЗ випускників з окупованих територій та звернулися з відкритим листом до Міністерства освіти і науки з цього приводу [4]. Результатом стала практично миттєва реакція Міністерства й усунення зайвих перешкод для абітурієнтів з Донбасу.

Територіальні громади в різних частинах України також виявляють солідарність з проблемами вимушено переселених осіб. Так, дитячий будинок сімейного типу «Дім затишку» у селі Дерно Волинської області з літа 2014 р. надає притулок багатодітним сім'ям із Луганщини та Донеччини. Кожна родина, що перебуває тут, забезпечена їжею, засобами гігієни, медикаментами, одягом в тому числі за рахунок коштів і зусиль членів самої громади – мешканців села. Діти переселенців навчаються в місцевій школі [5].

Релігійні громади Київщини згуртувалися довкола проекту «Теплий дім», спрямований на адаптацію вимушених переселенців, цілями якого є не тільки поселення й облаштування побуту, але й створення умов для пошуку роботи вихідців зі Сходу [6]. Інша релігійна громада, що знаходиться в одному з районів Києва, від початку військових дій на Сході України виступила з ініціативою «Милосердя без кордонів». Учасники ініціативи займаються збором продуктів харчування, засобів особистої гігієни, одягу та інших предметів першої необхідності для людей, які залишилися в зоні конфлікту, передусім дітей та осіб похилого віку. Ця безстрокова гуманітарна місія вже сформувала більше десяти масштабних траншів продуктової та іншої допомоги мирному населенню в зоні проведення АТО [7].

Як приклад *спонтанної мережі волонтерської допомоги* варто згадати волонтерський центр «Фролівська 9/11», створений спеціально для допомоги біженцям зі Сходу України, а також кримчанам, які вирішили переїхати на материкову Україну. Волонтери центру за допомогою небайдужих мешканців м. Києва та інших регіонів організували збір та координують розподіл продуктів харчування, одягу, посуду, постільної білизни, меблів тощо для потреб переселенців. При Центрі функціонує медпункт і кабінет психологічної допомоги [8].

У контексті гуманітарних викликів Донбасу вражає також *еволюція соціальних інтернет-мереж*: від простого спілкування до вирішення складних гуманітарних проблем. Найбільш популярні комунікативні майданчики (facebook, vkontakte тощо) перетворилися на дієвий інструмент для мобілізації ресурсів (фінансових, людських, адміністративних тощо) з метою досягнення масштабних гуманітарних цілей, зокрема розміщення та працевлаштування біженців тощо. Як facebook-сторінку у перший день

російської окупації Криму волонтерами було започатковано ініціативу «КримSOS» – впливову нині експертну організацію, що координує громадські рухи з питань внутрішньо переміщених осіб (не лише з Криму) [9].

Другий важливий індикатор зміцнення соціального капіталу – *ймовірний «кінець» патерналізму*. Недостатність/несвоечасність дієвого реагування держави на ті чи інші ризики призводить до «сплеску» активності громадян із подолання різних гуманітарних перешкод. Держава виявляється неготовою забезпечити постраждалих із зони конфлікту та окупованого Криму найнеобхіднішим, наприклад дахом над головою. Згідно з офіційною інформацією Державної служби з надзвичайних ситуацій з тимчасово окупованої території до інших регіонів переселено більше одного мільйона осіб. Однак все ще високим є суспільний скепсис щодо спроможності і, головне, бажання державних чиновників вирішуватися пов'язані з цим соціальні проблеми [10].

На фоні неспроможності/бездіяльності держави зростає число залучених до самоорганізації громадян, а також масштабність їх зусиль. Тепер це відбувається не лише у побутових питаннях на кшталт облаштування під'їзду і боротьби з незаконною забудовою, але й у стратегічних питаннях допомоги постраждалим із Донбасу чи учасникам АТО, утримання армії, захисту правопорядку, ініціювання змін до законодавства.

Допомога постраждалим. У зв'язку з цим привертає увагу діяльність громадської ініціативи «Центр Зайнятості Вільних Людей», покликаної сприяти працевлаштуванню та соціальній реабілітації вимушених переселенців з Криму та Сходу України. Центр організує надання професійних консультацій на всіх етапах працевлаштування, допомогу в пошуку вакансій, навчання, інформування про можливості отримання допомоги з інших джерел. Центр об'єднує понад 100 волонтерів, а також понад 1 000 лояльних роботодавців, готових розглянути питання працевлаштування переселених осіб. У базі Центру знаходиться майже 5 000 осіб, які скористалися допомогою чи отримують необхідних супровід [11]. Зусиллями Центру влітку 2015 р. в м. Києві з'явилися безкоштовні курси англійської для переселенців та бійців АТО з метою підвищення шансів цих людей на працевлаштування на столичному ринку праці. Важливо, що такі заняття відіграють значну згуртовницьку роль, бо об'єднують за спільним навчальним процесом осіб з часто різними світоглядними позиціями (воїнів АТО і переселенців).

Утримання армії. Ініціатива «Армії SOS» координує громадські зусилля стосовно допомоги військовим України. Волонтери здійснюють мобілізацію значних сум (сотні тисяч гривень) для закупівлі необхідних війську амуніції, засобів захисту, зв'язку та розвідки, а також продуктів харчування і сучасної форми з доставкою безпосередньо на фронт [12]. Лише з квітня по

червень 2015 р. активісти отримали добровільних надходжень на суму понад 3 млн. грн. та відвідували про їх витрачання для надання адресної допомоги військовослужбовцям. Крім того, на електронному ресурсі «Армії SOS» до недавня функціонувала інтерактивна сторінка <http://armysos.com.ua/rozvidka>-З3 формою для передачі оперативної інформації в штаб АТО про переміщення сил незаконних збройних формувань та підрозділів армії Російської Федерації.

Захист правопорядку. На вокзалі залізничної станції «Львів» спільно з працівниками органів внутрішніх справ охорону громадського порядку забезпечують члени громадських формувань Автомайдан, «Варта 1», «Скеля», «Муніципальна дружина», народна самооборона Львівщини, кампанія з безпеки дорожнього руху «Безпечне місто». Ініціативні громадяни не лише безпосередньо і разом з міліцією беруть участь у патрулюванні транспортного вузла, але й організують обмін інформацією щодо стану громадської безпеки у більшості громадських місць міста [13]. Громадські активісти активно допомагають дільничним інспекторам також у м. Тернополі та м. Івано-Франківську.

Ініціювання законодавчих змін. З моменту набуття чинності змін до закону «Про звернення громадян» (з серпня 2015 р.) щодо електронного обігу і електронної петиції громадяни отримали можливість звернутися до органів влади та місцевого самоврядування з електронними петиціями. Через такі петиції громадяни висловлюють ініціативу стосовно легалізації права на вільне володіння вогнепальною зброєю, скасування розмитнення та акцизного податку на імпорт авто, запровадження електронної системи голосування з відбитком пальців у парламенті, відміни грошової застави для корупціонерів тощо [14]. Окремі місцеві органи влади в регіонах України також отримали такий інструмент громадської комунікації [15].

Третім, найбільш важливим і показним, індикатором слід вважати *зміцнення національної та громадянської ідентичності*, безцінної для нароцкування національного соціального капіталу. Цьому сприяли й солідарне розуміння загроз національній безпеці (зовнішніх і внутрішніх), і «розсіювання» по Україні жителів Донбасу з інтеграцією їх в більш культурно й ментально однорідні місцеві громади, і загальне усвідомлення небезпеки сепаратизму в інших регіонах. Про актуалізацію такого типу соціального капіталу свідчить, наприклад, масовий солідарний бойкот товарів російського виробництва, що навіть привів до виходу з українського ринку окремих брендів [16]. Серед населення поширюється самоусвідомлення (позиціонування себе) громадянами України, проявом чого стало зростання популярності національної атрибутики (гімн, герб, вишиванка тощо). Причому ці явища спостерігаються серед громадян різної мовної, етнічної й регіональної приналежності, а також різного віку. У ході минулого най-

більш значного підйому національної свідомості (на початку 1990-х рр.) такої «солідарності смаків» не спостерігалось: національні прояви були притаманні переважно україномовним українцям із західних областей країни.

Суспільство і влада мають використати потенціал таких змін для виходу з кризи та формування нової моделі гуманітарного розвитку. Ігнорування цього пасіонарного «сплеску» може призвести до його виснаження та перегорання. Про можливе виснаження свідчать поодинокі повідомлення стосовно вичерпання волонтерських ресурсів та згорання волонтерської діяльності на певних ділянках роботи [17]. На перегорання вказує, наприклад, демонтаж скриньок для збору коштів для потреб збройних сил в окремих місцях та в організаціях, де такі скриньки було встановлено чи не з перших днів військового конфлікту на Донбасі [18]. Схоже, що громадськість зникає до проблеми, втрачаючи відчуття її гостроти. Якщо випадки цього «виснаження» і «перегорання» стануть масовими, то шанс масштабної суспільної консолідації в Україні *вкотре буде змарновано*.

Висновки. Таким чином, наведені факти та приклади доводять об'єктивність нарощування соціального капіталу в українському суспільстві з 2014 р. Воно супроводжувалося відповідними перетвореннями соціальних зв'язків: кількісними (зростання випадків комунікації) та якісними (інтенсифікація і розширення кола контактів поза найближчим оточенням і територією проживання, охоплення різних рівнів – від індивідуального до національного). Очевиднішими стали ознаки переходу від патерналізму до демократії, посилення громадянського суспільства, зміцнення національної та громадянської ідентичності. Водночас таким же об'єктивним та очевидним є ризик можливого виснаження та перегорання сплеску громадської активності у соціумі. Тому подальші дослідження доцільно сфокусувати на розробленні конкретних рекомендацій для керівництва держави щодо конструктивного використання потенціалу описаних змін з метою виходу з кризи та формування нової моделі гуманітарного розвитку.

БІБЛІОГРАФІЧНИЙ СПИСОК:

1. WoMo спецпроект «Заново». Из Донецка в Киев. [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://womo.com.ua/anastasiya-larkina-ya-opisala-kontseptsiyu-zavedeniya-otkotorom-mechtala-i-cherez-mesyats-stala-granterom>.
2. Будуємо мости, а не стіни. Проект Конгресу національних громад України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.tolerspace.org.ua/ua/projects/buildingbridgesnotwalls>.
3. Медуніверситет ім. Богомольця зібрав більше 144 тис. грн. для вишів Донбасу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://www.5.ua/suspilstvo/Meduniversytet-im-Bohomoltsia-zibrav-bilshe-144-tys-hrn-dlia-vyshiv-Donbasu-80858.html>.
4. Звернення до Міністра освіти і науки України від правозахисних та громадських організацій України, що опікуються проблемами внутрішньо переміщених осіб [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://almenda.org/zvernennya-ministru-osviti-i-nauki-ukra%D1%97ni-vid-pravozaxisnix-ta-gromadskix-organizacij-ukra%D1%97ni-shho-opikuyutsya-problemami-vnutrishno-peremishhenix-osib>.
5. «Дім затишку» став затишною оселею для родин зі Сходу [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://kiverts.com.ua/news/dim-zatishku-stav-zatishnoyu-oseleyu-dlya-rodin-zishodu-1>.
6. Теплий дім. Спільнота [Електронний ресурс]. – Режим доступу : https://www.facebook.com/%D0%A2%D0%B5%D0%BF%D0%BB%D1%8B%D0%B9-%D0%94%D0%BE%D0%BC-Sweet-Home-1593278370956504/info/?tab=page_info.
7. Гуманітарна місія «Милосердя без кордонів» [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://miloserdie-mission.org/ua/about-us>.
8. Фроловская 9/11. Волонтерский центр [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://www.facebook.com/frolivska911>.
9. Про КримSOS [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://krymsos.com/about/krym-sos>.
10. Переселенці з Донбасу замість допомоги стикаються з нігілізмом чиновників [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://newsradio.com.ua/2016_04_04/Pereselenc-z-Donbasu-zam-st-dopomogi-stikajutsja-z-n-g-l-zmom-chinovnik-v-rmshina-6267.
11. Центр Зайнятості Вільних Людей [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://czvl.org.ua>.
12. Армія SOS [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://armysos.com.ua>.
13. У Львові залізничний вокзал спільно патрулюють правоохоронці й громадські активісти [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://dailyviv.com/news/sytuatsiyi-i-pryhody-u-lvovizaliznychnyi-vokzal-spilno-patrulyuyut-pravookhorontsi-i-hromadski-aktyvisty-14711>.
14. Електронні петиції // Офіційне інтернет-представництво Президента України [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <https://petition.president.gov.ua>.
15. У Луцьку запускають сервіс електронних петицій до місцевої влади [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://vgołos.com.ua/news/u_lutsku_zapuskayut_servis_elektronnyh_petytsiy_do_mistsevoi_vlady_193700.html.
16. Лукойл оптимизирует структуру активов в восточной Европе и в Украине: пресс-релиз [Електронний ресурс]. – Режим доступу : http://www.lukoil.ru/press.asp?div_id=1&id=4814&year=2014.
17. Лідери волонтерських ініціатив Волині починають призупиняти діяльність [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://hromadske.volyn.ua/lidery-volonterskyh-initsiatyvy-volynirochynayut-pryzupynyaty-diyalnist>.
18. Кінець волонтерства? Українці перестали допомагати армії [Електронний ресурс]. – Режим доступу : <http://presscentr.com.ua/news/Kinets-volonterstva-Ukrantsi-perestali-dopomahati-armii>.